

NIET OMDAT HET MOET, MAAR OMDAT HET KAN

DE WAARDE VAN TWEE ZONDAGSE KERKDIENTEN

DEPUTAATSCHAP
EREDIENST
CGK

Niet omdat het moet, maar omdat het kan

- de waarde van twee zondagse kerkdiensten -

Uitgave:
Deputaatschap Eredienst van de Christelijke Gereformeerde Kerken

Productie: Buijten & Schipperheijn

© 2022 Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland

Inhoudsopgave

Voorwoord	4
1. Analyse	6
Afnemende betrokkenheid?	6
Culturele ontwikkelingen	7
Conclusie	9
2. Bijbelse lijnen en hoe daar in de kerk mee is omgegaan	10
Verbond	10
Ontmoeting met God	10
Tijd voor God en voor elkaar	11
Leren	12
Enkele lijnen uit de kerkgeschiedenis	13
De waarde van twee erediensten: tussenconclusies	14
3. Waarde en invulling van een leerdienst	16
Eigen karakter van de leerdienst: catechismusprediking	17
Samen leren	19
Didactische mogelijkheden	19
Interactie	20
Actueel	22
<i>kader</i> Integraal leren	23
4. Waarde van de tweede dienst, ook als het geen leerdienst is	24
5. In plaats van een tweede dienst	27
6. In gesprek	29
Verder lezen	31

Voorwoord

‘De tweede dienst staat onder druk’, zo wordt in veel gemeenten ervaren. In de middag- of avonddienst komen beduidend minder mensen dan in de ochtenddienst. Deze trend zet de afgelopen jaren steeds verder door. Het is begrijpelijk dat dit zelfs de vraag kan oproepen of het nog wel zinvol is om een tweede dienst te beleggen. In sommige gemeenten is het antwoord daarop: nee.

Met deze brochure willen deputaten eredienst - in opdracht van de generale synode - kerkenraden ondersteuning bieden in het houden en vormgeven van de tweede dienst, in het besef dat het wel degelijk zinvol is om een tweede dienst te behouden. Waar we ‘tweede dienst’ schrijven, gaat het ons eigenlijk om het houden van twee diensten op een zondag. Wanneer er discussie komt over het aantal diensten, betreft dat meestal de tweede dienst, maar dat kan natuurlijk ook de eerste zijn (in sommige evangelische gemeenten wordt juist alleen op de middag een dienst gehouden). En die discussie komt naar onze indruk niet zozeer voort uit de *invulling* van die tweede dienst (met van oudsher de catechismusprediking) maar uit het feit dat er *twee* diensten zijn.

In deze brochure gaat het niet om de vraag welke redenen er zijn om naar de kerk te gaan. Daarover zijn al aansprekende boekjes verschenen¹. Het gaat ons specifiek om de waarde van het houden van twee diensten. We zien daarbij twee hoofdredenen:

- het geven van *onderwijs* aan de hele gemeente in een ‘leerdienst’ (in de kerkorde staat daarom “dat in de regel in één van de zondagse diensten de Heidelbergse Catechismus verklaard wordt”)
- het beleven van de *gemeenschap* met God en met elkaar in en rond de erediensten (wat bijvoorbeeld ook gebeurt als de tweede dienst niet het karakter heeft van een leerdienst maar van een vesperdienst).

Deze twee lijnen komen voortdurend terug in de tekst.

1 Zie bijvoorbeeld: ‘Daarom ga ik naar de kerk - Gedachten over Gods huis als plaats van ontmoeting’ van A.A.F. van de Weg (uitgeverij Groen, 2021).

De opbouw van de brochure is als volgt. In het eerste hoofdstuk willen we kerkenraden helpen in het maken van een analyse van de oorzaken en motieven waarom de tweede dienst minder bezocht wordt. In hoofdstuk 2 zullen we vanuit de Bijbelse gegevens en de kerkgeschiedenis nagaan wat gezegd kan worden over het belang van samen leren en het beleven van de gemeenschap in een (tweede) eredienst. In het derde hoofdstuk wordt specifiek aandacht gegeven aan de leerdienst, met praktische voorstellen voor een meer interactieve en op de actualiteit gerichte vormgeving. In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op de waarde van een tweede dienst, ook als het geen leerdienst is. In hoofdstuk 5 bespreken we mogelijke alternatieven voor als een tweede dienst niet meer (of nog niet) haalbaar is. Ten slotte geven we in hoofdstuk 6 handreikingen om als kerkenraad met de gemeente in gesprek te kunnen gaan.

1. Analyse

Afnemende betrokkenheid?

Waarom wordt de tweede dienst (steeds) minder bezocht? De meest gehoorde duiding is: geestelijk verval. Dat speelde al in de zeventiende eeuw. Na het enthousiasme van de Reformatie kwam er een periode met een afnemende betrokkenheid, die zich kennelijk uitte in het vervuilen van de middagdienst voor heel andere activiteiten: *‘Men gongh s’ morgens in de kercke, ende de namiddaeghse predicatie begaven sy haer tot kaetsen, balslaen, kloodwerpen, kaertspelen ende tot diergelycke ydele ende quade excertitien, ende s’avonts in de herbergen’*. De toevoeging ‘ijdele en kwade’ laat duidelijk de afkeuring uitkomen. Want het is toch beter om in de kerk te zijn dan in de wereld? Zo lezen we dat ook in Psalm 84 (HSV): ‘Mijn ziel verlangt, ja bezwijkt zelfs van verlangen naar de voorhoven van de HEERE; mijn hart en mijn lichaam roepen het uit tot de levende God.’ En dan vervolgens: ‘Ik verkoos liever te staan op de drempel van het huis van mijn God dan lang te wonen in de tenten van de goddeloosheid’. Maar als er een kerkdienst wordt gehouden en een deel van de gemeente is liever ergens anders, is het op zich logisch om de vraag te stellen: is er bij deze gemeenteleden wel echt verlangen naar God, en het kennen en dienen van Hem?

Zo bezien is de analyse eenvoudig: een lage opkomst bij de tweede dienst is een teken van geestelijk verval. Toch moeten we voorzichtig zijn om deze conclusie zo snel en gemakkelijk te trekken. Er zal dan op zijn minst ook naar andere aspecten van het gemeentelven gekeken moeten worden. Geldt de afnemende betrokkenheid ook voor bijvoorbeeld het verenigingsleven, de catechisaties en Bijbelstudiegroepen, of voor de betrokkenheid op diaconaal vlak en bij evangelisatie? En blijkt ook uit de huisbezoeken een geestelijk oppervlakkig leven bij de gemeenteleden? Een afname van betrokkenheid bij de tweede dienst moet zo aanleiding zijn voor een geestelijke analyse van de gemeente die verder kijkt dan alleen naar de aantallen bezoekers van de tweede dienst. Want mogelijk is er meer, of iets anders, aan de hand dan een verminderd geestelijk leven.

Culturele ontwikkelingen

Gemeenteleden zijn niet immuun voor ontwikkelingen in onze cultuur en maatschappij. In ieder geval drie factoren moeten dan genoemd worden.

Van instituut naar netwerk, van collectief naar individu

Ten eerste: de beweging van instituut naar netwerk. Men laat zich in onze tijd minder gezeggen door gezagsinstanties en men bindt zich er ook minder gemakkelijk aan. In plaats daarvan leeft men meer in flexibele, vrijblijvende, ‘lossere’ netwerken. Er vindt in die lijn een verschuiving plaats van het collectief naar het individu. Er is minder gemeenschapszin, (ongewild) gestimuleerd door een bewuste keuze door de politiek om burgers zelf keuzes te laten maken en jonge mensen daar in het onderwijs op voor te bereiden. Minder gemeenschapszin kan leiden tot onverschilligheid ten opzichte van onze naasten en zelfs tot polarisatie.

De afname van gezagsgetrouwheid en gemeenschapszin is ook zichtbaar in de geringer wordende rol die de traditie speelt. Dat wat in het verleden is besloten, heeft geen vanzelfsprekend gezag en de verbinding met de kerk ‘van alle eeuwen’ wordt minder gevoeld. Uiteraard is het behouden van bestaande tradities niet altijd de juiste keuze, maar het is wel een voluit Bijbelse gedachte dat het geloof wordt beleefd en doorgegeven in een gemeenschap: plaatselijk en in verbondenheid met christenen die je zijn voorgaan.

Specifiek voor de kerkdienst spelen ook technische ontwikkelingen een rol: voor het horen van het Woord van God hoef je niet per se (twee keer) naar het eigen kerkgebouw: je kunt nu bijvoorbeeld via internet op een zelfgekozen moment een uitzending van een andere kerk volgen of een serie podcasts.

Onrust

Een tweede factor is: de toegenomen onrust. We leven sneller en gejaagder. We ontvangen vele berichten op onze smartphone, die altijd aan staat. We willen niets missen van het nieuws en alle leuke dingen die om ons heen (of juist ver weg) te beleven zijn. En we ervaren een hoge druk om heel efficiënt te werken en daarnaast nog

levenslang te leren. Daarom is er minder tijd en geduld voor het in alle rust beleven van een tweede kerkdienst.

Voor een toenemend deel van de gemeenteleden komt hier nog bij dat het door de 24 uurseconomie moeilijker wordt om een (tweede) dienst te bezoeken.

Ontzuiling

Een derde factor is het afbrokkelen van de gereformeerde zuil. Dit aspect speelt in het bijzonder in de (rand)stedelijke gebieden een rol. In een hechte christelijke gemeenschap met eigen scholen, verenigingen, instituten en werk is het eenvoudiger om met elkaar de zondag in te richten als een rustdag. Maar wanneer de vanzelfsprekendheid van een christelijke gemeenschap met gedeelde waarden en normen ontbreekt, staat de zondag als rustdag automatisch meer onder druk. Dan worden we gedwongen om ongemakkelijke keuzes te maken: gaan we naar de kerk of gaan we naar vrienden of familieleden die hun verjaardag op zondagmiddag vieren? Worden we dan maar geen lid van een (sport)vereniging die op zondag actief is (zonder dat er een alternatief is van een christelijke vereniging die op zaterdag actief is)? Verwachten we van onze kinderen dat ze op zondag tweemaal naar de kerk gaan, ook als er een belangrijke toets op maandagochtend is, omdat de school geen rekening houdt met de rustdag? Door deze ontwikkeling is het veel minder vanzelfsprekend geworden dat de zondag ook echt als bijzondere dag apart gezet wordt en er de ruimte is om twee diensten te bezoeken.

Door de ontzuiling komen gereformeerde christenen bovendien in hun stad of dorp meer dan voorheen in contact met andere christelijke kerken, zoals evangelische gemeenten of migrantenkerken. Daar is het over het algemeen de gewoonte om één samenkomst te hebben (zij het meestal wel met een langere duur). Dat kan de vraag oproepen waarom wij twee diensten beleggen.

De situatie van de eigen gemeenteleden

Bij het bespreken van een (mogelijke) afname van het bezoeken van een tweede dienst zal een kerkenraad dus ook dit culturele aspect moeten wegen. Hoe leeft dit in de gemeente? Wat zijn de concrete

redenen van gemeenteleden om geen gehoor te geven aan de oproep om ook naar de tweede dienst te komen? En als er geen tweede dienst is: wat zijn de belemmeringen om die (weer of alsnog) te gaan houden?

En hoe kan hierin leiding gegeven worden in het pastoraat en aan de gemeente als geheel? Het maakt daarbij verschil of je de culturele ontwikkelingen alleen als bedreigingen van de tweede dienst ziet, of dat je mogelijkheden ziet om er creatief op in te spelen. Wat dat laatste betreft: als gemeenteleden het moeilijk vinden om de druk te weerstaan om tijdens de tweede dienst iets anders te gaan doen, dan kan het helpen om in vorm en inhoud van de tweede dienst aan te sluiten bij de cultureel-maatschappelijke situatie waarin zij zich bevinden. Daar zullen we later op in gaan.

Conclusie

De verminderde belangstelling voor de tweede dienst mag niet te snel of te eenzijdig op de noemer van geestelijk verval gebracht worden. Er spelen ook allerlei invloeden van de cultuur en de maatschappij een rol, invloeden waar gemeenteleden zich niet zomaar aan kunnen onttrekken. Dat vraagt om kritische zelfreflectie van de kerkenraad. Begrijpen we waar onze gemeenteleden mee te maken hebben? Staan we daarbij echt naast de gemeenteleden? Kunnen we de gemeenteleden op dit punt goed ondersteunen bij het maken van keuzes, ook als dat inspanning van hen vergt? Zodat we werkelijk sámen zoeken naar een vorm en invulling van de twee diensten die past bij onze eigen gemeente?

Voordat we daar dieper op ingaan in hoofdstuk 6, gaan we eerst na wat er vanuit Schrift en kerkgeschiedenis te zeggen valt over het belang van het gezamenlijk leren uit Schrift en Belijdenis en het - op verschillende wijzen - beleven van de gemeenschap in een eredienst.

2. Bijbelse lijnen en hoe daar in de kerk mee is omgegaan

Wanneer je gemeenteleden vraagt waarom ze niet meer aan de tweede dienst deelnemen, komt soms de reactie: “Waar staat in de Bijbel dat je twee keer per zondag naar de kerk moet?” Dat staat inderdaad niet zo in de Bijbel. Voor de christelijke gemeente zijn er in het Nieuwe Testament geen precieze voorschriften opgenomen over het aantal bijeenkomsten en de vormgeving daarvan. Wel zijn er allerlei aspecten te noemen die relevant zijn voor de vraag: hoe besteden we de zondag en welke plaats heeft het gezamenlijk leren en de ontmoeting in een eredienst daarin?

Verbond

Een persoonlijke relatie moet onderhouden worden. Dat geldt voor een huwelijk en voor een vriendschap. Dat geldt ook voor het verbond van God met ons.

In de Bijbel wordt het verbond vergeleken met een huwelijk. God wilde dat zijn volk in die verbondsrelatie met Hem zou leven. Deze verbondsrelatie heeft aan de ene kant een heel persoonlijk aspect: God gaat vertrouwelijk om met wie Hem vrezen, zijn verbond maakt Hij hun bekend (Psalm 25: 14). Maar deze relatie staat aan de andere kant in het kader van de gemeenschap met het volk van God.

Met de komst van Christus is de tijd van het nieuwe verbond aanbroken, waarin Hij zijn gemeente vergadert uit Joden en heidenen. Hij heeft haar zijn Geest gegeven die in haar woont en werkt. Die Geest woont ook in iedere gelovige persoonlijk. Hij verbindt ons met Christus en geeft ons gaven om elkaar in de gemeente te dienen. Deze persoonlijke inwoning van de Geest is zo altijd in relatie met de gemeente. Geloven is heel persoonlijk, maar wel in gemeenschap met de kerk.

Ontmoeting met God

Hoe belangrijk de ontmoeting met God voor de gelovige Israëliet was, kunnen we lezen in de pelgrimsliederen in de Psalmbundel.

Deze spreken van verlangen naar het huis van God (Ps. 84). Daarin klinkt de vreugde om samen naar Gods huis te gaan (Ps. 122). We horen er ook het verdriet wanneer het niet mogelijk is om naar Gods huis te gaan (Ps. 42).

De tempel in Jeruzalem is er niet meer. Door de inwoning van de Geest is nu de gemeente een tempel, een huis van God. Dat betekent dat zij aan God gewijd is. In de samenkomst van de gemeente wil God ons ontmoeten, daar werkt de Geest door het Woord en geeft Christus zichzelf in het sacrament, daar mogen we samen de God van het verbond met vreugde dienen.

Tijd voor God en voor elkaar

God heeft aan Israël de sabbat gegeven als teken van het verbond. Die dag was als een heilige dag aan Hem gewijd. Israël werd er op die dag in het bijzonder bij stil gezet dat God de Schepper is en dat Hij zijn volk uit Egypte heeft bevrijd.

Ook Jezus was gewoon om op sabbat naar de synagoge te gaan (Luk. 4: 16). Tegelijkertijd verzette Hij zich tegen de wettische invulling van de sabbat door de Farizeeën. De sabbat was voor Hem een dag om mensen te redden, te helen en in de vrijheid te zetten. Zo is de sabbat in Hem tot haar vervulling gekomen. Hij is Heer van de sabbat. Hij geeft de ware rust.

De volgelingen van Jezus wijdden hun tijd aan God, niet maar op één dag van de week, maar op alle dagen. Ze bleven volharden bij het onderwijs van de apostelen, de gemeenschap, het breken van het brood en de gebeden (Hand. 2: 42). Ze kwamen elke dag in de tempel en aan huis samen (Hand. 2: 46). Aan de gelovigen uit de heidenen werden de Mozaïsche voorschriften niet opgelegd (Hand. 15, Kol. 2: 16v.). Dat gold ook van de strikte regels met betrekking tot de sabbat. Wel kwamen ook de gelovigen uit de heidenen bij elkaar. Uit de brieven van Paulus blijkt dat ze samen kwamen om Gods Woord te horen, om God te prijzen, te bidden en elkaar op te bouwen. Voor de onderlinge opbouw deelt de Heilige Geest verschillende gaven aan de gemeenteleden uit, die ook in de onderlinge samenkomsten tot uiting komen (Rom. 12, 1 Kor. 12-14, Hebr. 10:24-25).

Het was een gebruik om op de eerste dag van de week, de opstandingsdag van Christus, als gemeente samen te komen (Joh. 20: 19, Hand. 20: 7). Verder worden over hoe en wanneer de gemeente samen komt, geen voorschriften gegeven. Dat wordt aan de vrijheid van de gemeente overgelaten. In de brief aan de Hebreeëen (10: 24v.) klinkt wel de oproep om de onderlinge samenkomst niet na te laten, maar juist op elkaar acht te geven en elkaar aan te vuren tot liefde en goede werken. Dit tegen de achtergrond van het gevaar van afval van het geloof.

Leren

Het leven als een aan God gewijd volk moet geleerd worden. Priesters en Levieten kregen de opdracht het volk te onderwijzen (2 Kron. 35: 3). Ouders moesten hun kinderen leren wat God van hen vroeg (Deut. 6: 6-9, Ps. 78: 1-4). Wijsheidsleraren brachten hun leerlingen wijsheid bij, wijsheid die verbonden was met de liefde voor God. In later tijd ontstonden synagogen, waar de Schriften werden gelezen en uitgelegd. Schriftgeleerden gaven onderwijs in de Thora.

Jezus is de grote leermeester. Hij onderwees als leraar zijn discipelen (leerlingen) en de scharen. Zijn onderwijs gaat over het Koninkrijk van God en de geboden (b.v. de Bergrede Mat. 5-7). De twaalf discipelen die Hij later als apostelen de wereld in zou zenden, gaf Hij nader onderwijs. In de vertrouwelijke omgang met hen leidde Hij hen in in de geheimen van het Koninkrijk van God. Hij beloofde Zijn apostelen dat de Heilige Geest die Hij zou zenden hen dieper inzicht in zijn onderwijs zal geven (Joh. 14: 26).

De apostelen gaven door wat ze van Jezus geleerd hadden. De eerste gemeente bleef trouw aan het onderwijs van de apostelen (Hand. 2: 42). In Jezus geloven betekent zijn leerling worden. In het boek Handelingen worden de volgelingen van Jezus 'discipelen' (leerlingen) genoemd.

Het onderwijs in de gemeente is een taak van ambtsdragers (1 Tim. 4: 13, 5: 17, 2 Tim. 2: 2). Het onderwijs is erop gericht dat de leden van de gemeente groeien in het geloof en toegerust worden om te dienen. Daarnaast is het een verantwoordelijkheid van allen: we

hebben de taak elkaar te leren en vermanen (Kol. 3: 16). Ook in het elkaar onderwijzen functioneert de onderlinge gemeenschap.

Enkele lijnen uit de kerkgeschiedenis

In de vroege kerk kwam de gemeente 's morgens samen in een dienst van verkondiging, gebed en sacrament. In de Middeleeuwen werden naast de hoofddienst, waarin de eucharistieviering steeds meer een centrale plaats kreeg ten koste van de prediking, ook de getijdendiensten gehouden (zoals de metten in de middag en vespers in de avond). In de late Middeleeuwen ontstond vervolgens een afzonderlijke preekdienst (de 'pronaus'). Voorafgaand aan de eucharistieviering werd in de volkstaal een korte preek gehouden die een catechetisch karakter droeg. Daarin werden het Onze Vader, de apostolische geloofsbelijdenis, de geboden en de sacramenten uitgelegd.

De reformatoren vonden het belangrijk om op een meer systematische wijze onderwijs te geven in de leer van de Bijbel. Door verschillende auteurs werd een catechismus geschreven (een leerboek in vraag-en-antwoordvorm), om ouders en onderwijzers te helpen in hun taak de kinderen te onderwijzen in het geloof.

Tijdens de Reformatie werd de traditie van de 'pronaus' op verschillende manieren voortgezet. Zo preekte Luther in 1516/1517 over de Tien geboden en het Onze Vader. In het Genève van Calvijn werden, naast de hoofddienst van de zondagmorgen en de avonddienst (waarin Calvijn uit de Psalmen preekte), 's middags samenkomsten gehouden met een catechetisch karakter. Een van de oudere kinderen zegde een gedeelte van de catechismus op, waarna de predikant het op eenvoudige wijze uitlegde. De samenkomst had zo een interactief karakter. Er waren ook ouders bij aanwezig.

Een predikantenordering uit Zürich (1534) schreef voor dat 's zondagsmiddags de catechismus behandeld moest worden (eerst die van Leo Judae, later die van Calvijn). In de gemeente te Londen (in 1550 gesticht door vluchtelingen uit de Nederlanden) werd er al vanaf het begin geregeld op zondagmiddag gepreekt uit de catechismus van Á Lasco. In de Palts (Duitsland), werd in 1563 bepaald dat wekelijks uit de Heidelbergse Catechismus gepreekt moest

worden (deze catechismus was in opdracht van keurvorst Frederik III opgesteld).

Via de vertaling van Datheen kwam de Heidelbergse Catechismus ook in de Nederlanden. De Nationale Synode van 's-Gravenhage heeft de wekelijkse catechismusprediking reeds in 1586 voorgeschreven. De achtergrond van dit voorschrift was de erfenis vanuit de Middeleeuwen: een groot gebrek aan kennis bij het kerkvolk. Een groot deel van de kerkgangers had geen belijdenis van het geloof gedaan. De noodzaak werd gezien om de mensen te onderwijzen in de Bijbelse leer die in de Reformatie herontdekt was. Vanaf dat moment is deze leerdienst in ons land eeuwenlang de standaard gebleven.

De waarde van twee erediensten: tussenconclusies

Al staat niet in de Bijbel hoe vaak je op zondag naar de kerk moet, de lijnen die in de Bijbel getrokken worden, laten wel zien dat het voor de gemeente van levensbelang is dat zij samenkomt. In de samenkomsten klopt het hart van de gemeente. In de traditie van de Reformatie zijn die samenkomsten met name de erediensten waarin de verkondiging van Gods Woord centraal staat en waarin de gemeenteleden God en elkaar ontmoeten. Ook de onderlinge opbouw - vanuit de verschillende gaven die de Heilige Geest aan gemeenteleden geeft - vindt (mede) in de erediensten plaats.

Wij mogen als leden van de gemeente van Christus horen bij Gods verbond. Hij wil dat wij van onze kant ook in die verbondsrelatie met Hem leven. In de eredienst wil Hij ons ontmoeten en tot ons spreken. Juist wanneer zij samenkomt functioneert de gemeente als tempel van God. Dan worden we toegerust tot onze priesterlijke taak in het leven van alle dag. In de bediening van het Evangelie vindt de dienst der verzoening plaats. We mogen in de samenkomst ook de verbondenheid met elkaar beleven. Samen mogen we God loven en tot Hem bidden. Christus heeft beloofd dat waar twee of drie in zijn naam samen zijn, Hij in hun midden is. Wie uit onverschilligheid weg blijft, doet zichzelf en ook zijn broeders en zusters te kort.

Zoals het voor de pelgrims onder het oude verbond een vreugde

was om naar de tempel te gaan, zo mogen wij blij zijn wanneer we naar de kerk gaan. Laat de eredienst dus ook een feestelijk karakter hebben.

Het deelnemen aan de eredienst is onderdeel van het aan God wijden van onze tijd. Dat is voor de Nieuwtestamentische gemeente de betekenis van het vierde gebod. De Heidelbergse Catechismus zegt namelijk (bij de uitleg van dit gebod in zondag 38) dat de dienst van de Kerk in stand gehouden moet worden en dat we op de rustdag trouw tot Gods gemeente zullen komen. Verder wordt het vierde gebod toegepast op alle dagen van ons leven: ‘dat ik alle dagen van mijn leven mijn boze werken opgeef, de Here door zijn Geest in mij laat werken’.

Wanneer we ons laten leiden door de Heilige Geest, verlangen we ernaar om heel onze levenstijd te wijden aan God. Dan ervaren we de (tweede) kerkdienst niet als onbelangrijk of als een verplicht nummer, maar is het ons een vreugde om met en in de gemeente onze God te dienen.

Kortom: een tweede dienst laat zich dus niet letterlijk uit de Bijbel aflezen. Maar we kunnen wel in de geest van de Schrift stellen: niet omdat het moet, maar omdat het kan. Vanuit de cultuur komt er immers veel op ons af, zo zagen we in hoofdstuk 1. De kerkgeschiedenis leert ons hoe waardevol dan een tweede dienst is, waarin verdieping geboden wordt in onderwijs, opbouw en ontmoeting.

De vraag blijft dan wel: hoe geven we de twee erediensten op zondag vorm? In hoofdstuk 3 belichten we de leerdienst, met name omdat daar ook vanuit de kerkorde aandacht voor wordt gevraagd. In hoofdstuk 4 kijken we naar andere invullingen.

3. Waarde en invulling van een leerdienst

De gemeente van Christus is een lerende gemeente. Leren is een blijvende opdracht. We raken nooit uitgeleerd. Iedere nieuwe levensfase en iedere nieuwe tijd stelt ons voor andere vragen. Steeds weer mogen we leren wat het concreet betekent om op God te vertrouwen en Christus te volgen - persoonlijk als christen en samen als gemeente. De Heilige Geest wil hierin leiden.

Dit Bijbelse onderwijs is niet intellectualistisch. Het heeft betrekking op hoofd (kennis), hart (bevinding) en handen (praktisch leven en handelen).

De roeping van de kerk is om dit onderwijs vanuit de Schriften te geven. Hier ligt een taak voor ambtsdragers, in het bijzonder predikanten. Maar er is ook een verantwoordelijkheid voor ieder afzonderlijk gemeentelid: elkaar onderwijzen door de opvoeding van kinderen, in Bijbel- en gesprekskringen en door catecheten. Het leren kan zo een interactief karakter krijgen.

Leren vraagt tijd. Wanneer we hier geen tijd voor nemen, laten we de Geest te weinig zijn werk doen in ons hart en zullen we tekortschieten in de navolging van Christus.

Het onderwijs van de kerk van de Reformatie in Nederland heeft in de loop van de eeuwen gestalte gekregen in de leerdienst. Het belang daarvan is eerder toegenomen dan afgenomen. Waar overdracht van geloofskennis steeds minder als vanzelf gaat én de neiging bestaat om als losse individuen te beslissen (zie hoofdstuk 1) is het des te belangrijker om gezamenlijk hetzelfde onderwijs te krijgen, in de vorm van verkondiging. En hoe belangrijk het ook is dat individuele gemeenteleden of kringen en verenigingen de Bijbel bestuderen en thema's bespreken - dat kan de verkondiging tijdens een leerdienst niet (volledig) vervangen. Ten eerste omdat het verkondiging is, wat meer gewicht heeft dan persoonlijke studie of een bespreking in een groep. En ten tweede omdat het de gelegenheid geeft de gemeente als geheel in één keer te bereiken over een bepaald onderwerp en op een wijze die op de gemeente is toegesneden.

Eigen karakter van de leerdienst: catechismusprediking

We lezen in de kerkorde (art. 68): “De kerkenraden zullen erop toezien dat in de regel in één van de zondagse diensten de Heidelbergse Catechismus verklaard wordt”. Zoals we in hoofdstuk 2 gezien hebben, dateert deze bepaling al van kort na de Reformatie.

Deze bepaling is in de kerkorde opgenomen vanuit de overtuiging dat het belangrijk is dat de gemeente kennis heeft van wat God in zijn Woord zegt en wat de kerk belijdt. Dit was in de tijd van de Reformatie belangrijk maar in onze tijd niet minder: in onze post-moderne tijd heerst het gevoel dat er geen absolute waarheid is, maar dat ieder zijn eigen waarheid heeft: ‘Voor mij is waar wat voor mij goed voelt’.

Hoewel de kerkorde spreekt van ‘één van de zondagse diensten’, wordt in de Gereformeerde kerken in Nederland vanouds de leerdienst ‘s middags of ‘s avonds gehouden.

Ook een leerdienst is bediening van Gods Woord. Aan de hand van de catechismus komen de belangrijkste aspecten van het Bijbels onderwijs aan de orde. Zo behandelt de Heidelbergse Catechismus het geloof, het gebod, het gebed en de sacramenten.

In de loop der eeuwen is gebleken dat deze catechismus een prachtig hulpmiddel is waarmee de schatten van Gods Woord opengelegd kunnen worden. Het is als belijdenisgeschrift een kerkelijk geijkt hulpmiddel. Maar het is ook niet meer dan een hulpmiddel, dat op de juiste wijze moet worden toegepast. Het gaat om Gods Woord. Het gevaar bestaat dat in de catechismusprediking de catechismus de plaats van het Woord gaat innemen. Daar is terecht kritiek op gekomen. De bedoeling van de catechismusprediking is juist dat de Schrift opengaat. In de behandeling van de catechismus komen de grote lijnen en belangrijke Bijbelse thema’s aan de orde.

De Heidelbergse Catechismus is een geschrift uit de zestiende eeuw en draagt uiteraard de kenmerken van die tijd. Het is belangrijk dat de vragen en Bijbelse antwoorden die de catechismus geeft, vertaald worden in de taal en begrippen van onze tijd, en toegepast worden op de situatie van onze tijd. Dan blijkt hoe actueel de zaken zijn die in de catechismus aan de orde komen. Ook in onze tijd, met al

haar onzekerheid, is het bijzonder dat de catechismus getuigt van houvast en zekerheid die in het leven te vinden is (zondag 1). De Heidelbergse Catechismus legt als belijdenisgeschrift uit de tijd van de Reformatie grote nadruk op de rechtvaardiging door het geloof (zondag 23). In onze prestatiegerichte tijd is het belangrijk om steeds weer te ontdekken dat we van genade alleen leven.

In de catechismusprediking kunnen praktische lijnen getrokken worden naar de vragen van onze tijd, zodat wordt voorkomen dat de leerdienst een theoretische verhandeling wordt waarvan de meeste gemeenteleden zich zullen afvragen wat ze er eigenlijk mee aan moeten. De catechismus is daar in principe geschikt voor, omdat hij heel persoonlijk en praktisch is. Het gaat om kennis van hoofd, hart en handen. Er wordt veel aandacht gegeven aan het gevoel en de ervaring van het geloof. Ook komt de praktijk van het leven aan de orde. Denk aan de behandeling van de Tien Geboden. Deze persoonlijke en praktische aspecten zijn in de prediking noodzakelijk. Wanneer in de catechismusprediking de Schriften open gaan en licht werpen op de vragen van onze tijd, blijft de prediking steeds weer verrassend nieuw. De predikant moet daarvoor natuurlijk niet alleen theologische kennis hebben, maar ook kennis van onze tijd, om werkelijk de brug te kunnen slaan naar de omstandigheden waarin de gemeenteleden nu leven.

Ter afwisseling zou er overigens voor gekozen kunnen worden om in plaats van de catechismus de Nederlandse Geloofsbelijdenis of de Dordtse Leerregels als leidraad te nemen in de leerdienst.

Ook kunnen er (actuele) thema's zijn die het waard zijn om in een leerdienst behandeld te worden, maar die niet expliciet in de belijdenisgeschriften aan de orde komen. Bijvoorbeeld: de visie op de Bijbel, de verhouding tussen kerk en Israël, de zorg voor het milieu en duurzaamheid (eventueel te koppelen aan de belijdenis van God als Schep- per) en vragen rond gender. Dat vraagt het nodige van de predikant, die er dan ook goed aan doet om te rade te gaan bij een goede uitleg of gebruik te maken van bijvoorbeeld de Gewone Catechismus². In de paragraaf 'Actueel' gaan we hier nader op in.

2 Pleijzier, T., A. Huijgen & D. te Velde, 2019. Gewone Catechismus - Christelijk geloof in 100 vragen en antwoorden. Uitgeverij: KokBoekencentrum.

Samen leren

En nu: de praktijk. Na het belichten van de waarde van de leerdienst, willen we nu enkele gedachten en handvatten aanreiken waar de kerkenraad zijn voordeel mee kan doen. Hoe kan de gemeente een lerende gemeente zijn, toegespitst op de tweede dienst?

Bij het 'samen leren' verdienen beide woorden nadruk. In een lerende gemeente gaat het er niet om, om in je eentje zoveel mogelijk kennis op te doen van de Bijbel. We worden opgeroepen om in de ontmoeting met broeders en zusters, geletterd of niet, te leren uit de Bijbel, over Wie God is en over de weg die Hij in Jezus Christus is gegaan en gaat, en hoe de Geest zondaren vernieuwt. We worden opgeroepen om zo samen te leren leven voor en met God, elkaar daarin te bemoedigen en waar nodig te vermanen.

Didactische mogelijkheden

De vorm waarin het leren in de kerkdienst gebeurt, is tijdgebonden en cultuurgebonden. Vroeger werden ook heel andere leermethoden op school toegepast dan tegenwoordig. De manier waarop geleerd wordt en waarop leerstof aangeboden wordt, verandert in de loop van de tijd.

Wil de tweede dienst effectief een leerdienst zijn, dan is het belangrijk om na te denken over twee aspecten.

Ten eerste: in de klassieke vorm van een kerkdienst leert de gemeente door naar een preek te luisteren, zonder een eigen actieve rol daarin. Maar in onze tijd leren we aan de hand van meer interactieve leermethoden. We leren in deze tijd ook meer door beelden. Worden deze didactische inzichten wel voldoende verdisconteerd in de vormgeving van de leerdienst?

En ten tweede: wordt er in de leerdiensten voldoende ingegaan op actuele vragen die leven onder de gemeenteleden? Weten jongeren zich aangesproken? Omdat er nu (ook) andere vragen leven dan in de tijd van de Heidelbergse Catechismus, vraagt dit om een goede vertaalslag. Durft de predikant het aan om actuele vragen te stellen en te beantwoorden? In de volgende twee paragrafen gaan we hier nader op in.

Interactie

Het interactieve element in het leerproces is tegenwoordig groter dan vroeger. Tegelijk zagen we in hoofdstuk 2 dat in het begin van de Reformatie al vormen van interactieve leerdiensten bestonden. Hoe zou dat er tegenwoordig uit kunnen zien?

Om in de leerdienst de interactieve leervorm te bevorderen zou gedacht kunnen worden aan meer inzet van de gaven en talenten in de gemeente.

Het interactieve aspect kan natuurlijk op veel verschillende manieren ingevuld worden. Belangrijkste voordeel is dat het de effectiviteit van het leren én de bereidheid om naar de leerdienst te komen, bevordert. Interactie nodigt meer uit tot actief luisteren en doet het verlangen naar *vervanging* van de leerdienst door een leerhuis of Bijbelkring verminderen. En het komt ook tegemoet aan het (mogelijke) bezwaar van ‘twee keer ongeveer hetzelfde’ (hoe waardevol dat op zich ook kan zijn, zie Hoofdstuk 5).

Interactieve inbreng kan op drie momenten plaatsvinden: vooraf, tijdens de leerdienst en achteraf.

Vooraf

Sluit aan bij de vragen die er leven over een bepaald thema. En betrek gemeenteleden bij de voorbereiding van de dienst, wanneer iemand van een specifiek (Bijbels) onderwerp veel verstand heeft. Daarbij is te denken aan bijvoorbeeld een arts die zijn/haar kennis kan delen over ontwikkelingen op medisch gebied die ethische vragen opwerpen.

Tijdens

Er kan ook voor gekozen worden om de preek zelf interactief te laten verlopen, al dan niet ondersteund door een hand-out of PowerPointpresentatie. Bijvoorbeeld:

- Gemeenteleden stellen vragen of delen ervaringen (de predikant of een gespreksleider kan met een microfoon naar de gemeenteleden toe lopen).
- Gemeenteleden bespreken met hun buurman/-vrouw een gespreksvraag of gesprekspunt gedurende enige tijd.
- De gemeente gaat in groepen uiteen en bespreekt aan de hand

van een aangereikte structuur datgene wat eerst in het leer-
gedeelte van de preek is aangereikt. Dit uiteengaan in groepen
hoort bij de preek, want het vormt het verwerkings- en toe-
passingsdeel van de preek. Na afloop komt men weer samen
en wordt de kerkdienst vervolgd. Tijdens de groeps gesprekken
kunnen, vanuit schriftlezing en leergedeelte, ook punten voor
de voorbeden worden geformuleerd.

Het gaat hier natuurlijk wel om een ‘ingreep’ die door de één posi-
tief wordt ervaren, maar waar de ander erg aan zal moeten wennen.
Er zijn inmiddels verschillende gemeenten die met deze vorm van
interactie goede ervaringen hebben. Vanuit de praktijk kunnen we
wel een aantal aandachtspunten noemen:

- Denk aan een goede voorbereiding: inhoudelijk en ten aan-
zien van de te kiezen vorm (die ten dienste moet staan van het
doel wat je wilt bereiken met de interactie).
- Zorg ervoor dat de inhoud van de interactie goed aansluit
op het onderwerp dat in de leerdienst wordt behandeld. Bij
vooraf geformuleerde vragen is dat geen probleem, maar bij
spontane gesprekken vraagt dat om sturing door de predikant
of gespreksleiders.
- De predikant moet - in het eerste voorbeeld - vaardig zijn (of
worden) in het leiden van de interactie. Want dit vraagt om
direct en vooral zinvol te reageren, wat echt iets anders is dan
het houden van een preek zonder interactie.
- Maak een bewuste keuze ten aanzien van het doel van het
gesprek en stem de vorm daarop af. Denk bijvoorbeeld aan:
 - verzamelen van kennisvragen of van ervaringen (waar de
predikant vervolgens op ingaat),
 - een meer diepgravende dialoog (tussen predikant en ge-
meenteleden of tussen gemeenteleden onderling),
 - een nadere bezinning op wat is aangereikt in de verkondi-
ging.
- Interactie tussen de predikant en ‘de zaal’ (eerste voorbeeld)
heeft als voordeel dat alle aanwezigen dit mee krijgen, maar
heeft als nadeel dat alleen die mensen aan het woord komen
die dit aandurven. Dat nadeel wordt ondervangen bij een

onderling gesprek (tweede en derde voorbeeld), maar wat dan besproken wordt, krijgt een groot deel van de gemeente niet mee.

Achteraf

Ook ná de leerdienst kan vorm gegeven worden aan het leerelement. Dat kan bijvoorbeeld door een gestructureerd gesprek te organiseren met de gemeente of een deel ervan, tijdens het koffiedrinken of een maaltijd aansluitend aan de kerkdienst.

Een andere mogelijkheid is dat er duidelijk lijnen getrokken worden van de leerdienst naar de Bijbelstudie- en catechesegroepen die doordeweeks samenkomen. Na afloop van de dienst krijgen de kerkgangers een samenvatting van het geboden onderwijs mee, mét daarbij suggesties voor en vormen van verwerking. Dit is met name een goede vorm bij een samenhangende reeks van diensten/preken. Het proces dat in de kerkdienst is gestart, wordt zo vervolgd in andere bijeenkomsten op andere momenten.

Actueel

Een tweede aspect, naast interactie, is actualiteit. Welke vragen leven in de gemeente? Moedig gemeenteleden van alle leeftijden aan om vragen, die bij hen leven, bekend te maken bij de predikant/kerkenraad. Zo zou de predikant de leerdiensten samen met catechesegroepen kunnen voorbereiden. Vanuit vragen die daaruit naar voren komen, kan de leerdienst gethematiseerd worden.

Ook kan worden aangesloten op de vele christelijke podcasts en cursussen via internet, die eventueel specifiek aangeraden kunnen worden door de kerkenraad (als vorm van bewust geestelijk leiding geven). En gemeenteleden die een specifieke cursus hebben gevolgd, kan gevraagd worden de opgedane kennis in te zetten in het leerproces van de gemeente.

Integraal leren

De gemeente van Christus is in veel opzichten uniek. Eén van de meest unieke elementen van de gemeente is dat zij bestaat uit alle generaties: van 0 tot 100+.

Kerkenraden kunnen nadenken over een integrale visie op leren, dus niet beperkt tot de leerdienst. Hoe hangen de verschillende leeractiviteiten met elkaar samen: zondagsschool, catechese, clubs, Bijbelkringen, erediensten? Zijn dit losstaande onderdelen, of worden ze gedragen door een gezamenlijke visie op leren? Zou het ook mogelijk zijn om als gemeente echt sámen te leren? Zo kan het unieke van de christelijke gemeente ingezet worden in het samen optrekken van jong en oud. Er valt ook veel van *elkaar* te leren.

Daarbij kan bijvoorbeeld ook gebruik gemaakt worden van de inzet van mentoren of buddy's: jong en oud worden aan elkaar gekoppeld om samen een tijd(je) met elkaar op te trekken en van elkaar te leren: de voorbeeldfunctie van oudere gelovigen, en de oudere die open staat voor de leefwereld van de jongere.

4. Waarde van de tweede dienst, ook als het geen leerdienst is

Ook de onderlinge ontmoeting is een belangrijke reden om een tweede dienst te houden. Ligt immers daarin niet ook een kerngedachte van de nieuwtestamentische gemeente? Meer dan eens roept de Bijbel ons op om te zien naar de ander (Fil. 2:4); elkaars lasten te dragen (Gal. 6:2), het goede te doen voor iedereen, vooral voor onze geloofsgenoten (Gal. 6:10). Daarbij heeft de gezamenlijke ontmoeting als gemeente een eigen waarde, naast de ontmoetingen die er zijn binnen de kringen, al was het maar omdat niet alle leden elkaar ontmoeten in kringen (die als 'extra' kunnen worden ervaren naast de erediensten - en daarom minder noodzakelijk).

We zagen al dat het in de kerk ontmoeten van God en elkaar meerwaarde heeft. Als dat tweemaal op een zondag gebeurt, krijgt de zondag nog meer een eigen karakter, met meer toewijding aan God en aan elkaar.

Dat betekent dat een tweede dienst *óók* waarde heeft als hij hetzelfde karakter heeft als de ochtenddienst. Dat kan bijvoorbeeld het geval zijn wanneer een gastpredikant voorgaat, of in de vakantieperiode. Hoewel de tweede dienst dan niet het karakter van een leerdienst heeft, hoeft dit uiteindelijk geen bezwaar te zijn: voor de tweede keer naar de kerk komen is dan niet 'meer van hetzelfde' en 'dus onnodig', maar dan werkt het versterkend. Na zes dagen in de wereld staan heeft het hart versterking nodig, en dan is twee momenten op de zondag samen met de gemeente het evangelie horen geen overbodige luxe. Dat is zeker het geval wanneer de behandelde bijbelgedeelten goed op elkaar afgestemd zijn.

Diensten voor specifieke doelgroepen

Eén van de mogelijkheden om de twee diensten op een zondag een verschillend karakter te geven, is extra aandacht te geven aan doelgroepen binnen (of buiten) de gemeente, zoals kinderen, jongeren, of juist ouderen in de gemeente, en mensen van buiten de gemeente die (mogelijk) geïnteresseerd zijn in het evangelie maar niet gewend zijn aan de 'klassieke' vorm van onze erediensten.

Dit kan echter uitmonden in langs elkaar heen leven: de gedachte kan postvatten dat volwassenen dus niets te zoeken hebben in een dienst waar speciale aandacht is voor kinderen of jongeren. Als wordt gekozen voor diensten voor specifieke doelgroepen, is het belangrijk dat de leden beseffen dat het wel diensten voor de héle gemeente zijn. Tegelijk zal iemand die niet binnen de specifieke doelgroep hoort, zich realiseren dat niet alles zo toegaat als zij of hij graag zou willen: het is dus belangrijk om rekening met elkaar te houden.

Diensten met extra aandacht voor zingen en/of gebed

Een tweede dienst kan een eigen invulling krijgen die anders is dan een leerdienst. Denk bijvoorbeeld aan een eredienst met veel zang, al dan niet met inzet van een koor of musici en solisten.

Ook kan gedacht worden aan een kerkdienst met extra ruimte voor gebed. Dat spreekt in het bijzonder als er een aanleiding is om voor speciale onderwerpen te bidden, zoals wanneer het kerkverband wordt opgeroepen om een bidstond te houden.

Een vorm waarin zingen en bidden beide veel aandacht krijgen, is de vesperdienst. Het woord vesper is afgeleid van het Latijnse *ad vesp ras*: ‘tegen de avond’. De vesper is van oorsprong de dagelijkse gebedsdienst in de late middag of tegen de avond, als onderdeel van de reeks van dagelijkse gebedsdiensten in de kloosters. Na de Reformatie verdween de vesper in de protestantse traditie. In de tweede helft van de 20ste eeuw herontdekten ook sommige protestantse kerken de dagelijkse gebedsdiensten, vooral de vespers, en gingen ze de waarde daarvan inzien, zowel voor het kerkelijke als het persoonlijke leven. In de Anglicaanse kerk staat de vesper bekend als ‘evensong’ en onder deze benaming krijgt deze vorm van eredienst ook steeds meer aandacht in Nederland.

De vesper bestaat in principe uit het lezen, reciteren en/of zingen van enkele psalmen; schriftlezing; hymne; de Lofzang van Maria; gebeden en het Onze Vader. Een belangrijk kenmerk is dat het gaat om verstillingsgebed. Ook de lezing van de psalmen staat in dat kader (vandaar de benaming: ‘psalmgebed’).

Uitgebreide informatie over het eigene van een vesper, de praktijk

ervan, en de achtergronden van de verschillende onderdelen, kan worden aangevraagd via de website www.steunpuntliturgie.gkv.nl

(Notie Vespers en Documentatiemap Vespers).

Ten slotte: wellicht is het overbodig om daar nog aan te herinneren, maar volgens de kerkorde kan er ook voor worden gekozen om de leerdienst (afwisselend) 's ochtends te houden en de bovengenoemde vormen te gebruiken voor de tweede dienst.

5. In plaats van een tweede dienst

Hoe je ook vorm kunt geven aan de tweede dienst, misschien is het niet meer of (in geval van zendingsgemeenten³) nog niet haalbaar om een tweede dienst te houden, om welke reden dan ook. Vaak gaat er aan het afschaffen van een tweede dienst een lang proces vooraf. En zelden wordt een besluit om geen tweede dienst meer te houden zonder emoties genomen. In dat proces is het belangrijk aandacht te hebben voor de vraag wat het ons zegt dat we sámen hebben afgesproken dat er twee diensten zijn voor de *hele* gemeente. Het is belangrijk dat we ook hierin proberen eensgezind te zijn en de eigen behoeften en opvattingen niet de doorslag te laten geven in hoe we omgaan met de kerkdiensten.

Als eenmaal de tweede dienst is afgeschaft, dan is de weg terug nog veel moeilijker. De Generale Synode heeft daar oog voor. In het besluitenboekje 2019-2022 (p.9, art. 64.6) krijgt de kerkenraad een inspanningsverplichting om het belang van de tweede dienst duidelijk te maken - deze brochure is mede bedoeld om daar vorm aan te geven. Maar dat betekent niet dat het ook altijd lukt om (weer) een tweede dienst te houden.

Een alternatief is dat de eredienst ('s ochtends dan wel 's middags) wordt verlengd, zoals vaak gebruikelijk is bij evangelische gemeenten. Zo zou het leerelement in een deel van die ene dienst een plek kunnen krijgen. Dit zou met name tegemoet kunnen komen aan bezwaren van gemeenteleden voor wie twee keer komen een opgave is doordat ze op grote afstand van de kerk wonen.

Als blijkt dat het houden van de tweede dienst (vooralsnog) niet mogelijk is, zal des te meer op andere momenten aandacht geschonken moeten worden aan wat gemist wordt: het element van leren, maar ook de ontmoeting, het samenkomen tot Gods eer. Gemeente-zijn is niet slechts de zondag, maar voor zeven dagen per week. Een belangrijk aandachtspunt is daarbij dat dan wel

3 De term die de kerkorde (art. 21.1) gebruikt voor pioniersgemeenten.

de héle gemeente bereikt wordt, niet alleen de leden die toch al wel gemotiveerd waren om een tweede dienst te bezoeken. Gedacht kan worden aan regelmatige ontmoetingen in wijkkringen.

Het is de verantwoordelijkheid van de kerkenraad om te zoeken naar andere wegen waarlangs het Bijbels onderwijs gegeven kan worden.

Om lerende gemeente te blijven, kan overwogen worden om door-deweeks ruimte te zoeken om samen te komen in het leren. Natuurlijk kan dat al vorm krijgen in het bestaande verenigingsleven, maar denk ook aan het (her-)inrichten van Bijbelstudiekringen. Daar kan verdiepende stof bestudeerd worden, met als uitgangspunt de preek van de afgelopen dienst. Ook kunnen specifieke thema's behandeld worden, waar in de eredienst niet aan toegekomen kon worden.

Ook de methode van het 'leerhuis'⁴ kan hier dienstbaar zijn, hoewel de ervaring is dat slechts een deel van de gemeente zich hierbij thuis voelt. Een leerhuis is een vorm van (volwassen)catechese. Naast de kerkdiensten op zondag, ontmoeten gemeenteleden (en gasten) elkaar om mét en vooral ook ván elkaar te leren. Het leerhuis is een plaats van onderwijs, maar is tevens een oefenplaats waar diverse onderwerpen en actuele thema's concrete invulling kunnen krijgen.

⁴ Voor achtergronden, zie: <https://www.kerkenisrael.nl/vrede-over-israel/voi44-2d.php>.

6. In gesprek

In een tijd waarin de tweede dienst onder druk staat, is het goed om als kerkenraad met de gemeente in gesprek te blijven over het belang van het houden van twee diensten, vanwege het samen leren en vanwege de ontmoeting. Wanneer dat belang duidelijk is, kan van daaruit nagedacht worden over bovenstaande handreikingen: welke vorm zou kunnen passen in de specifieke context van de gemeente die u als kerkenraad dient?

De adviezen die gegeven worden in deze brochure zijn niet zomaar toepasbaar op elke gemeente. Wat er mogelijk of wenselijk is, hangt sterk af van de plaatselijke cultuur.

Hoe het toepasbaar gemaakt kan worden, kan per gemeente verschillen en vraagt om wijsheid. Daarbij is het ook belangrijk om onderscheid te maken in hoe het nu in de gemeente gaat:

- is er nauwelijks of geen verminderde belangstelling? Dan is de vraag: hoe kan die motivatie het beste blijvend gestimuleerd worden?
- neemt de belangstelling duidelijk af: hoe is het tij dan het beste te keren?
- is de tweede dienst afgeschaft: zijn er mogelijkheden om dat (in een wellicht aangepaste vorm) weer te proberen?
- is er (bijvoorbeeld in een zendingsgemeente) nog geen tweede dienst gehouden: hoe kan het verlangen daarnaar gestimuleerd worden?

We raden de kerkenraden aan om eerst zelf als kerkenraad met deze brochure aan de slag te gaan: laat alle ambtsdragers de brochure lezen en bespreek die dan met elkaar in een kerkenraadsvergadering. Het bezoeken van de eredienst is een onderwerp waar vrijwel ieder gemeentelid wel een mening over heeft. De persoonlijke beleving van de erediensten verschilt per persoon. Het kan verrijkend zijn om daarover open en eerlijk het gesprek met elkaar aan te gaan. En als er besluiten genomen moeten worden, is het belangrijk om daarvoor draagvlak te verwerven in de gemeente.

Laat de kerkenraad de meest geschikte vorm(en) kiezen om het gesprek hierover aan te gaan. Te denken valt aan:

- een gemeenteavond beleggen om wat aangereikt is in deze brochure onder de aandacht te brengen en om dat in bespreking te geven;
- aandragen als onderwerp bij clubs, verenigingen en kringen; en wat daar besproken is, terugkoppelen naar de kerkenraad;
- meenemen als thema voor het pastorale bezoekwerk gedurende een jaar: laat het gesprek enerzijds gaan over het belang van de leerdienst en de ontmoeting, maar vraag ook om input (ideeën en gedachten van de leden), waarbij een open en kwetsbare houding van de kerkenraad belangrijk is.

Als er gekozen wordt voor aanpassingen van de vorm van bijvoorbeeld de leerdienst, dan is het belangrijk om die aanpassingen tijdig (en eventueel herhaald) te evalueren, zodat er waar nodig bijgestuurd kan worden.

Ten slotte: deputaten erediensbieden zich aan om de kerkenraad en de gemeente hierin te adviseren en waar nodig te helpen, ook met praktische hulpmiddelen (zoals een verwerking van deze brochure in een presentatievorm die geschikt is voor besprekingen). Zij hebben deze opdracht van de generale synode gekregen. De deputaten zijn beschikbaar voor een oriënterend gesprek. Daarin kan met elkaar bezien worden wat in de gemeente mogelijk en nodig is en wat de deputaten daarin kunnen betekenen.

Verder lezen

Buiten de bronnen die in de tekst al zijn genoemd, bevelen we aan om onderstaande publicaties te raadplegen voor een verdere verdieping op het onderwerp.

Algemeen

Ambtelijk contact 2016, nr. 5: **Themanummer: de tweede dienst**

Te raadplegen via <http://www.digibron.nl> (ook de losse bijdragen)

Dit themanummer bevat bijdragen over o.a. de geschiedenis, catechismusprediking, kerkordelijke aspecten, integratie met catechisatie, vespers en jeugddiensten.

Steunpunt Liturgie. **Notitie De tweede dienst op zondag en Documentatiemap De Tweede Dienst.**

Te bestellen via www.steunpuntliturgie.gkv.nl.

Bij hoofdstuk 1:

Generale Synode van de Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland, 2012. **Stijlvol Samenkomen.** Een beknopte studie naar de invloed van de cultuur op de liturgie.

Uitgeverij: Buijten & Schipperheijn.

Te bestellen via: <https://cgk.nl/winkel/stijlvol-samenkomen/>.

Bij hoofdstuk 2 en 3:

Batenburg, M.C., e.a. (red.), 2015. **Goed Gelovig.** Een thematische uitleg van de Heidelbergse Catechismus voor verkondiging en onderwijs.

Uitgeverij: Boekencentrum.

Dit boek bevat een behandeling van de afzonderlijke vragen en antwoorden van de Heidelbergse Catechismus, gericht op de prediking. Er is onder andere specifieke aandacht voor de actualiteit en voor jongeren en kinderen. Bovendien bevat het boek onder andere een inleidend hoofdstuk met praktijkvoorbeelden hoe men in verschillende gemeentes het leeraspect nieuw leven heeft ingeblazen.

Hof, W.J. op 't, 2013. **De prediking van de Heidelbergse Catechismus.** In: A. Huijgen e.a., Handboek Heidelbergse catechismus.
Uitgeverij Kok.

Verboom, W., 2005. **Hulde aan de Heidelberger.** Over de waarde van leerdienst en catechismuspraak.
Uitgeverij: Royal Jongbloed.

Colofon

Uitgave: Deputaatschap Eredienst van de Christelijke Gereformeerde Kerken.

Auteurs: Alexander Aalderink, Mark Bot, Jaap Lof en Dick Bal.

Bestellen: extra exemplaren kunnen worden besteld via de website www.eredienstcgk.nl.